

MEVLÂNÂ'NIN MESNEVÎ'SİNDE HAYVAN HİKÂYELERİ

ÖZGÜN BAYKAL*

Her alanda olduğu gibi edebiyatta da bir eserin ortaya çıkmasını sağlayan temel unsurlardan biri muhakkak ki gaye, bir diğeri ise malzemedir. Büyük İslâm şair ve mutasavvıfı Mevlânâ'nın ünlü manzum eseri Mesnevî'de bu iki temel unsuru ne şekilde görüyoruz?

Bu soruyu cevaplamak için önce şunu hatırlamamız gerekir ki Mevlânâ şiiri sadece müridlerini meşgul etmek, onların gönlünü almak için söylemiştir. Mevlânâ aynı zamanda, eski yurdunda ve milleti arasında insanı şairlikten daha çok utandıracak bir iş olmadığını, orada kalmış olsaydı onların istediği şekilde ders vermek, kitap yazmak ve vaaz etmekle vakit geçireceğini¹ de bildirmiştir. O halde Mevlânâ'nın manzum eser vermekten gayesi şiir söylemek ya da bu ihtiyacını gidermek değildir.

Mevlânâ'nın gayesi bütün insanlara güzel ve yüce duyguları aşlamak, iyiyi ve doğruyu gösterip doğru yola yöneltmek, bir başka deyişle, onları hayvanlıktan kurtarıp insanlığa erişmelerini sağlamaktır. Mesnevî'de bu işi Mevlânâ, insan zihninde en kolay ve kalıcı bir şekilde yerleşme özelliğini taşıyan hikâyeler yolu ile yapmış ve bunu yaparken de çok çeşitli ve bol malzeme kullanmıştır. Âyetler, hadisler, enbiya kıssaları, Şeyh Attâr, Hakîm Senâî gibi kendinden öncekilerin hikâyelerinden oluşan bu malzemeler arasında hayvan hikâye ve motifleri de büyük bir yer alırlar ki burada özellikle Mevlânâ'nın malzemelerinin bu bölümü üzerinde durulacaktır.

Mesnevî incelenecek olursa düşüncelerini açıklamak, fikirlerini aşlamak amacı ile Mevlânâ'nın pireden deveye, sivrisinekten file varana kadar irili ufaklı pekçok hayvanı kullanmış olduğu görülür. Fakat Mevlânâ'nın yaratıcılığında önemli bir rol oynayan bu hay-

* Dr. Özgün Baykal, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Uzmanı.

¹ Mevlânâ, *Fihî Mâfih*, Çev. Meliha Ülker Tarıkâhya, İstanbul, Maarif Matbaası, 1958, s. XIII.

vanların eserde aldıkları yer, gerek hacim ve gerek ehemmiyet açısından, aynı ölçüde değildir. Bazıları tek bir hikâye veya motifte geçer, bazıları ise hikâye ve motif olarak çok daha fazla yer kaplar. Acaba Mevlânâ malzemeleri arasında bu kadar çeşitli hayvana neden bu kadar çok yer vermiştir, düşüncelerini hayvanları kullanarak açıklamak zorunda mı idi?

Bilindiği gibi hayvanlar, hayatlarının ilk döneminden itibaren insanların ilgi duyduğu ve yakından tanıdığı yaratıklardır. Çevresi ile ilgi kurmağa başladığı ilk birkaç aydan sonra bir bebeğin bile oyalanma aracı olabildikleri gibi, konuşmayı yeni yeni öğrenen bir çocuk dilinin ilk kelimeleri arasında da hav hav, pisi pisi, cik cik, vak vak, deh deh gibi hayvan özelliklerini belirten kelimeler vardır. Yine çocukluk çağlarında hayvan masalları, hayvanat bahçeleri insanın en büyük zevk ve eğlence kaynaklarından. Hayvan besleme tutkusunu ise sadece çocuklar arasında değil, yetişkinler arasında da yaygın bir haldedir. Bugün böyle olan bu durum şüphesiz dün de böyle idi ve yarın da böyle olacaktır.

İşte insanları, iyi ve kötü yönleri ile, çok iyi tanıyan ve seven Mevlânâ her düzeydeki insanın, hayvanlarla arasında bulunan bu yakınlığın bilincinde olduğu için Mesnevi'sinde bol sayıda hayvan hikâye ve motiflerine yer vermiş ve doğruluğuna inandığı düşüncelerinden bütün bir insanlığın yararlanmasını amaç edinerek belirli bir insan kesimine değil duygu, düşünce, görgü, eğitim, kültür, örf ve âdet farklılıkları bulunan çok geniş bir topluma seslenmiştir. Bunu da hepsinin ortak tanıdıkları olan hayvanlar vasıtası ile yapmıştır. Sahip olduğu öğreticilik yeteneği onu, hayvan hikâyelerinde aşılama etkisinin daha güçlü olduğuna inandırmıştır. Bu durumlar göz önüne alınacak olursa Mevlânâ'nın biraz da zorunluluk karşısında bu kadar çok hayvanı ele almış olduğu düşünülebilir. Esasen bir insana olduğu kadar bir hayvana da işkence yapmamak, kendisini bir hayvandan üstün görmemek sûfilerin uymaları gereken bir kaidedir.² Böylece bütün sûfiler hayvanlara karşı dostça bir ilişki kazanmışlardır. Mevlânâ'da ise bu ilişkinin çok üstün bir düzeyde olduğu, bir sempati hattâ bir sevgi şeklinde açığa çıktığı da bir gerçektir ve eserinde onlara bu kadar geniş ölçüde yer vermesinde bu gerçeğin de payı vardır.

² Hellmut Ritter, *Das Verhältnis zum Tier*, Leiden, E. J. Brill, 1955, s. 325.

Bazı düşüncelerin hayvan hikâyeleri yolu ile anlatılması aslında yüzyıllardanberi dünya edebiyatında görülen, tutulan bir edebî tür ve hüner olmuştur. Fable denen bu hikâyelerin ilk sahibinin M. Ö. VI. asırda yaşayan Ezop isminde bir Yunanlı'nın olduğu bilinirse de tarihî araştırmalar bu fable'lerden birçoğunun Ezop'dan çok daha öncesine ait olduğunu göstermiştir. Ülke yöneticilerinin zalimliği yüzünden fikirlerin açıkça ifade edilememesi nedeni ile doğan ve bugün Ezop masalları diye tanınan bu masallar gerçekte dünyanın her tarafından toplanarak Ezop'a mal edilmiş masallardır.³

E. G. Browne'a göre şark kafasının yarattığı ölmeyen abidelerden biri olup büyük bir başarı ve çeşitli dünya dillerine en çok çevrilme mutluluğuna eren⁴ ve hükümdarlara ait ahlâkî bir masal mecmuasının adı olan Hint edebiyatının "Kelile ve Dimne"si; kahramanları kuşlar olan ve tasavvufta "Varlık Birliği" inancını anlatan İran edebiyatının "Mantık al-Tayr"ı; Fransız edebiyatında, büyük bir dramın küçültülmüş şekli olan fable'lerinin herbirinde hayvanlardan oluşan aktörleri konuşturarak insan ruhunun bir başka yönünü tahlil eden ve böylece bütün bir insanlık âlemini yaşatan⁵ "La Fontaine" masalları bütün dünyaca tanınan hayvan hikâyeleridir. Mevlânâ bu hikâyelerin kendisinden öncekilere ait olanlarından yararlanarak Mesnevi'deki hayvan hikâyelerini söylemişse de onların bir taklitçisi olmaktan tamamen uzak kalmıştır. Kendi eşsiz çağırışım yeteneği, sonsuz vecdi ve coşkun aşkı ile görüş ve kişilik bakımından onlardan ayrılmış, düşünce ve görüşlerini onların hazırladığı zemin üzerinde bütünüyle kendine özgü bir şekilde açıklamıştır.

Taşıdıkları nitelikler bakımından, Mevlânâ'nın aşlamak istediği fikirlere en uygun olup eserde en geniş ölçüde yer alan hayvanlar aslan, eşek, deve, köpek ve kuşlardır. Mesnevi'nin çeşitli ciltlerinde bu hayvanlarla ilgili toplam olarak otuz kadar hikâye vardır. Daha az sayıdaki at, ayı, balık, ceylân, çakal, fare, fil, karınca, kedi, koç, kurbağa, kurt, öküz-inek-buzağı, sinek-sivrisinek, tavşan, yılan-ejderha

³ Süleyman Adıyaman, *Ezop'dan Masallar*, Ankara, Kültür Matbaası, Önsöz.

⁴ Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, cilt 2, Cambridge, University Press, 1928, s. 350.

⁵ Daniel Mornet, *Fransız Edebiyatı Tarihi*, çev. Nevin Yürür, İstanbul, Üniversite Matbaası, 1934, s. 98-101.

hikâyeleri ile birlikte Mesnevi'deki hayvan hikâyelerinin sayısı altmış'ı bulmaktadır. Ayrıca Mesnevi'nin altı cildine serpiştirilmiş bir şekilde, bütün bu hayvanlarla ilgili pek çok motifler de vardır. Bazılarının isimleri bile içeriği hakkında bir fikir verebilen bu hikâyelerde ve motiflerde Mevlânâ'nın gösterdiği san'at ve uslûp özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

1 – Aşlamak istediği fikre göre, yapı ve karakter yönünden, amacına en uygun olan hayvanı seçmekte büyük bir başarı göstermiştir.

2 – Hikâyeleri tek yönlü değildir, yani amacı sadece tasavvuf veya ahlâk dersi vermek ya da felsefe yapmak değildir. Her hikâyede tasavvufî, dinî, felsefî, ahlâkî ve terbiyevî konuları birlikte ele almış, bunlar üzerinde ısrarla durmuş, sade dili, akıcı üslûbu ve san'at gücü ile düşüncelerini en kısa yoldan, en açık bir şekilde açıklamış ve öğretmiştir.

3 – Hikâye ve motiflerde kullandığı hayvanlar için belirli bir kalıbı yoktur. Yani bir hayvan mutlaka belirli bir şey'in ya da belirli bir tip'in temsilcisi değildir. Değişik düşüncelerini açıklarken aynı hayvanı ele almış fakat aynı esasa bağlı kalmıyarak onları konusuna uygun bir şekilde nitelendirmiştir. Bazan aynı niteliklerle bütünüyle birbirine zıt benzetmeler yaparken bazan da, onlara değişik kişilikler vermiş ve yepyeni bir karaktere büründürmüştür. Bu durum hemen bütün hikâye ve motiflerde bir tezat yaratmışsa da Mevlânâ bunu hiç önemsemeyerek en güçlü bir şekilde etki yaratma yolunu seçmiştir. Kuvvet ve kudret nitelikleri ile Allah'a benzettiği aslanı, yine aynı nitelikler, insanların bütün kötü sıfatlarının kaynağı olan "Nefs-i Emmare" ye de benzetmiştir. İlâhî vakt'in habercisi kabul edip velilere benzettiği horozu, şehvete düşkün bir hayvan olarak da nitelendirmiştir. Kurnazlığı ile tilkiyi bir taraftan hilekâr bir müridin, hilekâr insanların, nefs'in ve şeytanın simgesi yaparken bir taraftan da ona, "Kutb"un hizmeti için çalışan vefalı bir mürid kişiliği vermiştir. Eşeği hem bir mü'mine hem de dünya nimetlerine düşkün ehl-i dünyaya; balığı, hem ilâhî denizin balıkları olarak düşündüğü veli ve nebilere hem de nefesine düşkün kişilere benzetmiştir.

4 – Anlatmak istediği fikirler için bazı hayvanları sadece birer örnek olarak ele alırken arada, hâlâ değişmemiş bazı örf ve adetlere, atasözlerine de değinmiştir. Bütünüyle gerçeklerden alınan bu örneklerin folklor açısından da bir değer taşıdığı söylenebilir.

5 – Çok geniş bir hayal gücü ile pek bol ve değişik örnekleri olduğu halde tekrarlardan da kaçınmamıştır. Fakat bu, hiçbir şekilde Mevlânâ'nın dar bir çerçeve içinde kalmış olması demek değildir. Bu tekrarlamaları bir hatırlatma olarak, etki gücünü arttırmak için yapmıştır.

6 – Hikâyelerde bazan, motiflerde ise genellikle hayvanlar birer benzetme ögesidir. Mevlânâ'nın aynı zamanda bir tezi olduğunu da kanıtlayan bu benzetmeler son derece sevimli, canlı, yer yer de orijinaldir. Örneğin arıların kararsız bir durumda vızıldayarak oradan oraya uçuşmalarını uyanık insanların huzurlarını kaçıran ve kararlı olmalarını engelleyen, değişik yönlerdeki düşünce ve hayallerine benzetmiştir:⁶

چون شوی بیدار باز آید ذباب	فکر زنبورست و آن خواب توآب
میکشد این سو و آن سو میبرد	چند زنبور خیالی در پرد

Düşünce arıdır, uykun ise su; uyusan bile uyandın mı arılar yine başına üşüşür.

Nice hayal arıları uçuşup durur, seni bu yana o yana çekiştirir.

Erişilmesi çok güç olan gerçeği ve insanların akılsızca peşinden koştukları hayali ise, havada uçan kuş ile onun yere yansıyan gölgesine benzetmiştir:⁷

میدود برخاک پران مرغ وش	مرغ بر بالا پران و سایه اش
میدود چندانک بی مایه شود	ابلهی صیاد آن سایه شود
بیخبر کی اصل آن سایه کجاست	بی خبر کآن عکس آئمرغ هواست

Kuş havada uçar, gölgesi yerde kuş gibi uçar görünür.

Bir ahmak o gölgeyi avlamak için tâkati kalmayınca kadar koşar, durur,

O gölgenin havada uçan kuşun aks'i olduğundan, aslının nerede bulunduğundan habersizdir.

7 – Hikâye ve motiflerde yer yer kuvvetli ruh tahlilleri yapmış, insanların basit şeylere düşkünlüğünü, en küçük bir yarar karşılığında bile küçülebileceklerini, toplumların durumlarını son derece güçlü bir şekilde işlemiştir. Tasvir ettiği insanlar, tahlil ettiği durum-

⁶ Reynold A. Nicholson, *The Mathnawî of Jalâlu'd-Dîn Rûmî*, cilt 5, London, E. J. W. Gibb New Memorial Series, 1933, s. 48, beyit 731-32.

⁷ Aynı eser, cilt 1, 1925, s. 27, beyit 417-19.

lar bugün de her toplumda bulunmaktadır. Bundan da Mevlânâ'nın ele aldığı konuların hiçbir zaman eskimeyeceği sonucuna varılabilir.

8 – Düşüncelerini açıklamak, fikirlerini aşlamak amacı ile ele aldığı hayvanlardan herbirinin tabiatları, yaşayış şekilleri, karakterleri ve zevkleri hakkında geniş bir bilgiye sahiptir. Onların tabiatla, insanlarla ve birbirleriyle olan ilişkileri tamamen gerçeğe uygundur.

9 – Hikâye ve motiflerden çıkan sonuçlar sabit değildir. Mevlânâ'nın kendisinin çıkarttığı ve devrinin çeşitli skolâstik ilimleri hakkındaki bilgisini gösteren sonuçlardan başka her insan, kültür düzeyine göre, bu hikâye ve motiflerden değişik sonuçlar çıkarabilir. Örneğin, Mevlânâ'nın bir müridin mutlaka bir mürşide ihtiyacı olduğunu belirtmek için söylediği:

8 هرک او بی سر بجنبد دم بود جنبش چون جنبش کژدم بود

“Başsız hareket eden kuyruk olur, hareketi akrebin hareketine benzer” motifinden, deneyimli kişilere danışmaksızın hareket eden, kendi başına buyruk olan insanların bocalayacağı, başarısız olabileceği sonucu da çıkarılabilir.

Yine Mevlânâ'nın evliya-enbiya ile ehl-i suret arasındaki farkı belirtmek için söylediği:

9 هر دو گون زہور خوردند از محل لیک شد ز آن نیش وزین دیگر عمل
هر دو گون آهو گیا خوردند و آب زین یکی سر گین شد وزینمشک ناب

“Her iki çeşit arı aynı yerden yedi, fakat bundan zehir, ondan bal ortaya çıktı”.

“Her iki çeşit ahu ot yedi ve su içti, birinden pislik, öbüründen halis misk ortaya çıktı”.

Motiflerinde, insanların farklı yeteneklere sahip oldukları, herkesin işinden aynı sonuç beklenemeyeceği fikri de bulunmaktadır.

Mevlânâ'nın, bolluk, rahatlık anında insan nefsinin Tanrı'ya karşı daha fazla isyankâr olduğunu ve gerçek âlemin özlemini ancak, o âlemin güzelliklerini bilen, evliya-enbiya'nın çektiğini ifade etmek amacı ile söylediği:

⁸ Aynı eser, cilt 4, s. 362, beyit 1430.

⁹ Aynı eser, cilt 1, s. 18, beyit 268-69.

همچو پیل خواب بین باغی شود
پیلبان رانشود آرد غنا
خرز هندستان نکر دست اغتراب

10 زآنک انسان در غنا طاغی شود
پیل چون در خواب بیند هندرا
11 خر نبیند هیچ هندستان بخواب

“Çünkü insan zenginlikte azgın olur, rüya gören fil gibi azar”,
“Fil rüyada hindistanı gördü mü azgın bir hale gelir, filciyi dinlemez”.

“Eşek hiç rüyada hindistanı görmez, hindistandan ayrılmamış, gurbete düşmemiştir ki!”

motifleri ise, bilinç altında yerleşen duyguların rüyalarla açığa çıktığı, maddi zenginliğin insanları doğru yoldan ayırabileceği gerçeklerini ve bir insanın duyabileceği vatan özlemini de dile getirmektedir.

10 – Hiçbir amaç aramaksızın sadece bir hikâye olarak okunduğunda hoş vakit geçirtmek, güldürmek, eğlendirmek özelliklerini de taşıyan hayvan hikâye ve motiflerinde Mevlânâ ilmi ve toplumsal meseleleri de işleyerek bir taraftan coşkun bir mutasavvıf, bir taraftan da ılımlı ve etkili bir öğretmen ve güçlü bir hikâyeci olarak karşımıza çıkmaktadır.

11 – Ele aldığı hayvanlar Mevlânâ'nın düşüncelerinin birer tercümanıdır. “Hindistana giden Tacir ve Papağan”¹² hikâyesinde:

ترجمان فکرت و اسرار من

13 طوطی من مرغ زیر کسار من

“Benim papağanım, benim akıllı kuşum, düşüncelerimin, sırlarımın tercümanı”
diyerek bunu açıkça belirtmiştir.

12 – Son olarak da bu hikâye ve motiflerdeki hayvanların tercümanlığında genel olarak, Mevlânâ'nın çeşitli konular hakkındaki görüş ve düşüncelerinin çıkartılabileceği, sadece hayvan hikâye ve motiflerinin bile Mevlânâyı anlamağa yeterli olabileceği söylenebilir.

Aşağıda özet olarak anlatılan ve kahramanlarının herbiri kısaca tahlil edilen hikâyede bu özelliklerin birçoğunu görmek mümkün olacaktır.

¹⁰ Aynı eser, cilt 3, s. 239, beyit 4203-4.

¹¹ Aynı eser, cilt 4, s. 459, beyit 3069.

¹² Aynı eser, cilt 1, s. 95-112.

¹³ s. 105, beyit 1715.

“Eşek, Tilki ve Aslan Hikâyesi”¹⁴

Bir çiftçi'nin yaralı, sabahtan akşama kadar aç ve susuz kayalıklarda dolaşan, bu yüzden gece gündüz yas tutan bir eşiği vardır. Civardaki ormanda ise işi gücü avlanmak olduğu halde bir erkek fil ile yaptığı savaşta yaralanarak hasta düştüğü için artık avlanamayan bir aslan yaşar. Aslanın avlanamayışı, onun artıkları ile geçinen diğer canavarları da aç bırakmıştır. Aslan, eşek eti yerse kuvvet bulup tekrar avlanabilecek duruma gelebileceğini düşünerek, tilkiye kendisi için bir eşek avlamasını söyler.

Tilki aslanın emrini yerine getirmek üzere eşiğin bulunduğu yere gider, ona kupkuru bir çölde nasıl yaşayabildiğini sorar. Eşek, Tanrı'nın kendisi için uygun gördüğü kısmete razı olduğunu, gam, keder içinde olsa bile buna şükrettiğini söyler. Tilki, kuru ve kayalık bir sahrada sabretmenin ahmaklık olduğunu, cennet gibi yemyeşil çayırlar ve oralardaki binlerce nimetler dururken buralarda kalmanın doğru olmadığını, hiç olmazsa bir kere oraları denemesi gerektiğini anlatarak eşiği kazanca özendirmeğe çalışır. Eşek tevekkül yolunda pekçok direnç gösterir. Fakat zavalıcılık açtır, tilkinin varlığını bildirdiği tatlı ve bol nimetler iştahını arttırmıştır. Onun bu zayıflığını sezen tilki fırsattan yararlanarak eşiği beraberinde aslanın bulunduğu yere götürür.

Açlıktan bitkin bir durumda olan aslan, daha uzaktan görünce, korkunç bir şekilde kükreyerek eşiğin üzerine atılmak ister. Fakat güçsüz olduğu için atılımda başarılı olamaz, eşek de korkusundan tekrar dağa kaçır.

Tilki aslana, yanlış davrandığını, bir deneme daha yapacağını, fakat eşek iyice yaklaşımadan hiçbir harekette bulunmamasını tenbih ederek tekrar eşiğin yanına gider ve ona, gördüğü şeyin bir tılsım, bir hayal olduğunu, öyle bir tılsım olmasaydı, fillerle, ejderhalarla dolu koca bir dünyada otlağın yemyeşil kalamayacağını, herbir oburun koşup orasını da kupkuru bir hale getireceğini, o tılsımdan daha önce sözemediği için kendisinin suçlu olduğunu söyleyerek bir kez daha eşiği kandırmağa çalışır.

Eşek önce tilkiyi düşman gibi görür. Hiçbir kötülük yapmadığı halde kendisini neden o canavarın yanına götürdüğünü sorar. Tilki yine, tüm düşüncelerinin vehimden oluştuğunu, gördüğü şeyin

¹⁴ Aynı eser, cilt 5, s. 148-185.

tılsımdan başka bir şey olmadığını tatlı sözlerle eşeğe anlatmak için uğraşır. Eşek bu tatlı sözlere kanarak ikinci kez aslanın yanına gider ve onun pençeleri arasında can verir.

Eşeği paralamak için güç sarfeden aslan yorulur, su içmek için kaynağa gider. Tilki bunu fırsat bilerek eşeğin ciğerini ve yüreğini yer. Su içmekten dönen aslan ciğeri ve yüreği aramağa başlar, bulamayınca tilkiye sorar. Tilki ise, onda ciğer ve yürek olsaydı, o korkunç durumu gördükten ve bin güçlkle canını kurtardıktan sonra tekrar buraya gelmeyeceğini, o halde onda yürek ve ciğerin bulunmadığını söyler.

Kahramanları üç hayvan olan bu hikâyede Mevlânâ pişman olup tövbe eden, fakat sonra pişmanlığını unutup yine aynı yanlışlığa düşen kişilerin sonsuza kadar ziyana uğrayacaklarını anlatmak istemiştir. Böyle kişilerin temsilcisi ise eşektir. Bu ana amacının arasında, her üç hayvana verdiği kişilikler ve söylediği sözlerle tevekkül, kesb, kader, kısmet, sabır, şükür gibi bazı tasavvufî, felsefî, dinî konularla birlikte birtakım ahlâk kaidelerine de değinmiştir.

Hikâyenin başlarında eşek, fakir ve muhtaç olduğu halde Tanrı'ya şükreden, kader ve kazaya inanan, sabretmesini bilen, tevekkül sahibi bir mü'min gibidir. Kazanç vaad ederek türlü hilelerle kendisini kanaat köşesinden ayırmak ve dünya otağında mahvetmek isteyen şeytan ya da şeytan gibi hilekâr insanlara karşı koymasını bilir. Kazanç ve rızık aramanın tevekkülün zayıflığından ileri geldiğini, can veren Tanrı'nın elbette rızıkı da vereceğini, çalışıp çabalamaya güçlüğüne düşmenin sabırsızlıktan doğduğunu, kanaat etmekle kimsenin ölmediğini söyleyerek kazanç ve isteğe karşı kanaat ve tevekkülü savunur.

ورنه بدهد نان کسی که داد جان
کم نیاید لقمه نان ای پسر
نه بی کسب اندر نه حال رزق
قسمت هر یک بپیش می نهد
رنج کوششهاز بی صبری تست
می ندانم در دو عالم مکسبی

15 گفت از ضعف توکل باشد آن
هر که جوید پادشاهی و ظفر
دام و ددجمله همه اکل رزق
جمله را رزاق روزی می دهد
رزق آید پیش هر که صبر جست
16 گفت من به از توکل بر ربی

Eşek, “o senin dediğin (istemeden Tanrı'nın rızık vermemesi) tevekkülün zayıflığından, yoksa can veren ekmek de verir.

15 s. 153, beyit 2389-92.

16 s. 156, beyit 2425.

Padişahlık ve zafer isteyen kişiye ekmek lokması az gelmez oğlum.

Tuzak kurup av avlayanlarla yırtıcı canavarların hepsi rızık yemede. Bunlar ne kazanç peşinde dolaşırlar, ne de rızık kazanmağa çalışırlar.

Rızık verici Tanrı, herkese kismetini vermededir, herkesin kismetini önüne koymadadır.

Kim sabrederse rızık gelir yetişir, çalışıp çabalama zahmetine düşmen senin sabırsızlığındandır.

Ben tevekkülden daha iyi bir kâr bilmiyorum, iki âlemde de en iyi kazanç budur”, dedi.

Daha sonra Mevlânâ eşeğe, tevekkül, kanaat, fakr ve riyazet hakkında birçok kanıtları olmakla birlikte bunların gerçeğini bilmeyen ve dünya nimetlerine kapılan bir mukallit kişiliği vermiştir. Tilki gibi kurnaz ve hilekâr olan yalancı şeyh'in sözde iyi niyetlerle söylediği sözlere aldanıp o nimetlerden yararlanmağa kalkışır. Öylesine bir hırs ve isteğe kapılır ki bu nimetlerin habercisi olan hilekârda sıhhat, neş'e, semizlik gibi nimet izlerinin bulunup bulunmadığını bile araştırmaz. Eşekliğinden ona “madem ki o kadar bolluk ve rahatlık içindesin, neden böyle zayıf ve keyifsizsin” diyemez ve kendisini bekleyen belâdan habersiz olarak dünya otlağına dalar.

تواز آنجایی چرا زاری چنین
چیست این لاغرتن مضطر تو
از گدایی تست نه از بگلر بگی
ور تو ناف آهوی کو بوی مشک
چون نشانی در تو نامد ای سنی

17 از خری اورا نمی گفت ای لعین
کونشاط و فرهی و فر تو
این گدا چشمی و این نادیدگی
چون ز چشمه آمدی چون تو خشک
ز آنک میگوئی و شرحش میکنی

Eşek, eşekliğinden “A mel'un, sen oradasın da neden böyle zayıfsın?

Nerede neş'en semizliğin, nerede nurun, ferin, neden bu sıkıntılara düşmüş bedenin zayıf?

Bu aç gözlülük, bu görmemezlik senin yoksulluğundandır, beylerbeyi olduğundan değil,

Madem kaynaktan geldin, neden kurusun, madem misk ceylâmsın nerede senin misk kokun?

17 s. 156, beyit 2433-34, 2436-38.

Söylediğin, anlattığın şeylerden neden sende bir nişan yok ey yüce kişi"? diyemedi.

Hikâye ilerledikçe Mevlânâ eşekle bir üçüncü tip daha yaratmış, onu, dünya nimetlerinde gerçekte var olan acıları görüp isyan eden ve yeniden kanaat köşesine sığınan bir tövbekâra benzetmiştir. İlâhî kaza ile bir belâdan kurtulduğunu anlayıp bir daha aynı yanlışlığa düşmemeğe karar vermiş, kendisine dadanan şeytan tabiatlı insanla savaşımağa, insanların dost görünüşüne, tatlı sözlerine kanmamak gerektiğine kanaat getirmiştir.

تانبییم روی توای زشت رو
برگشا زین بستگی توپای من
زان دعاوزاری و ایمان من
که بود به مار بد از یار بد

18 گفت رور و هین زپیثم ای عد و
عهد کردم باخدا کای دولتمین
حق گشاده کرد آن دم پای من
حق ذات پاک الله الصمد

Eşek dedi ki “Hadi ey düşman çekil önümden, çekil de çirkin suratını görmeyeyim.

Tanrıya ahdedtim, Yarabbim dedim, ayağımdaki şu bağı çöz, Tanrı o anda ayağımın bağını çözdü. O dua ve sızlanma, o niyaz yüzünden ayağım çözüldü.

Herkesin kendine muhtaç olduğu ihtiyacı bulunmayan pâk Tanrının zatına andolsun ki kötü arkadaş kötü yılandan bile beterdir.

Hikâyenin sonunda eşek, herşeye rağmen, gerçek benliğini büsbütün bırakmamış, saflık ve aptallıktan kurtulamamış bir kimse gibidir. Geçirdiği acı deneyimle tövbekâr olduğu halde, bütün bunların vehimden ve hayalden başka bir şey olmadığını söyleyen hilekâra kapılmış, tövbesini bozan bir kimsenin doğal sonucuna, ilâhî kahr aslanının lânetine uğramıştır.

موجب لعنت شود در انتہا

19 نقض میثاق و شکست توہا

Ahdi, tövbeyi bozmak sonunda insanı lânete uğratar.

Eşeği bu şekilde bir davranışa sürükleyen açlığı ve hırsı olmuştur. Şeytana pek güvenmediği halde hiç olmazsa açlık acısından kurtulmak istemiş, kendisi gibi yaşamaktansa ölmenin daha iyi olduğunu düşünmüştür. Dünya nimetlerine ve zevklerine düşkün olan eşek tabiatlı kimseler için Mevlânâ hikâyenin bu kısmında şöyle söylemiştir:

18 s. 168, beyit 2620, 2629, 2631, 2634.

19 s. 166, beyit 2591.

مرگ را بر احمقان آسان کند
که ندارند آب جان جاودان
جرات او بر اجل از احمقیست

²⁰ حرص کور و احمق و نادان کند
نیست آسان مرگ بر جان خران
چون ندارد جان جاوید او شقیست

Hırs insanı kör, ahmak eder, bilgisiz bir hale sokar, ölümü kolaylaştırır.

Halbuki ölüm, eşeklere kolay değildir, çünkü ebedi canları yoktur ki!

Ebedi canı olmadığı için de kötülükte bulunan birisidir, ecele cür'eti ahmaklıktandır.

Mevlânâ'nın böyle kimselere verdiği öğüt ise şudur:

تا بروز مرگ برگی باشدت

²¹ جهد کن تا جانمخلد گرددت

Çalış da ebedi cana ulaş, ölüm gününde de elinde bir azık bulsun.

Hikâyenin başında Kutb'un hizmetindeki vefakâr bir mürid görünümünde olan tilki, eşekle bir araya geldikten sonra şeytanı, şeytan tabiatlı kişileri, hilekâr bir mürşidi temsil eder. Hikâyenin, aslanın sabırsızlığı yüzünden eşeğin korkup kaçması bölümünde ise isyankâr bir nefsin temsilcisi haline gelir. O eşeği, kendi nefsi için de bir yarar umduğundan aslanın yanına getirme çabasına girişmiştir. Aslanın eşeği kaçırması üzerine tilkinin söylediği sözler doyurulmayan nefsin isyanını olduğu kadar Mevlânâ'nın acelecilik, sabır ve tedbir hakkındaki düşüncelerini de yansıtmaktadır.

چون نکردی صبر در وقت و غا
تا باندک حمله غالب شوی
لطف رحمانست صبر و احتساب
ضعف تو ظاهر شد و آب تو ریخت

²² گفت روبه شیرا ای شاه ما
تا بزدیك تو آید آن غوی
مکر شیطانست تعجیل و شتات
دور بود و حمله را دید و گریخت

Tilki aslana dedi ki "A Padişahımız, kavga zamanında neden sabretmedin?"

O sapık sana yaklaşıydu, hafif bir saldırıyla ona üstün gelirdin. Acele şeytanın hilesidir, sabır ve tedbir Tanrı'nın lûtfu,

O uzaktaydı, hamleni görüp kaçtı. Zayıflığını anladı, gözünün suyunu döktü".

²⁰ s. 180-181, beyit 2823-25.

²¹ s. 181, beyit 2826.

²² s. 165, beyit 2568-71.

Hikâyenin gelişimi sırasında bazan şeytan bazan da hilekâr bir mürşid kişiliğinde olan tilki eşeğe, vehimin kendisini yanılttığını, canla, başla benlikten kurtulup Tanrı'nın seçkin kullarından olmasını, benliğinden kurtulan kişinin, artık kendisine dost olmadığı için, başkalarına dost olacağını, nefesine ait heveslerden bütünüyle arınmış olacağı için kalbinin nakışsız bir ayna haline geleceğini ve her şeyin gerçeğini yansıtacağını söyler. Bu sözler gerçekte Mevlânâ'nın vehimden ve benlikten kurtulamamış olan eşek tabiatlı kimselere verdiği öğütlerdir:

از چه گردی گرد وهم آن دگر	23 چون ترا وهم تو دارد خیره سر
چه نشستی بر منی تو پیش من	عاجزم من از منی خویشتن
تا شوم من گوی آن خوش سولجان	بی من و مایی همی جویم بجان
دوست جمله شد چو خودرا نیست دوست	هر که بی من شد همه منها خود اوست
زانکه شد حاکی جمله نقشها	آینه بی نقش شد یابد بها

Vehmin seni şaşkın bir hale getirdi ise neden öbür vehim etrafında dönüp dolaşıyorsun?

Ben kendi benliğimden aciz kaldım, sen neden benlikle dolu bir halde önümde duruyorsun?

Canla başla benlikten, varlıktan kurtulmayı istiyorum ki onun o güzel sevlicanına top olayım.

Kim benliğinden kurtulursa bütün benlikler onun olur, kendisine dost olmadığı için, herkese dost kesilir.

Nakışsız bir ayna haline gelir, değer kazanır. Çünkü bütün nakışları aksettirir.

Hikâyenin sonunda tilkinin durumu, zayıf akıl karşısında hilekâr nefsin tam bir üstünlüğüdür. Yapısından dolayı, kendi gücü ile eşeği avlayamayacağını bilen tilki, hile ile onu aslana yakalatar ve sonra daha büyük bir hile ile yüreğini ve ciğerini yiyerek nefsinin tam bir doyuma erdirir.

Hikâyenin başında Mevlânâ aslanı, sûfilerin, insanların ruhu ve göz bebeği olduğuna, Tanrı feyzinin ondan geldiğine inandıkları, sûfî derecelerinin en üstünü olan Kutb'a benzetmiş ve Hakk'a ulaşmak isteyen müridlere Kutb'a hizmet konusunda bazı dersler vermiş, bu hizmetin, sonunda kendi yararlarına olacağını söylemiştir:

23 s. 170, beyit 2662-66.

تاقوی گردد کند صید و حوش
 گر غلام خاص و بنده گشتی اش
 تا عوض گیری هزاران صید بیش
 مرده گیرد صید گفتار موید
 چرك در پالیز روینده شود

24 تا توانی در رضای قطب کوش
 25 یاری ده در مرمره کشتی اش
 همچو روبه صید گیرو کن فداش
 روپنه باشد آن صید مرید
 مرده پیش او کشتی زنده شود

Kudretin yettikçe Kutb'un rızasına çalış da o kuvvetlensin, vahşi hayvanları avlasın.

Gemisini tamir hususunda ona yardım et. Ona has bir kul, tam bir köle olmağa çalış.

Tilki gibi av avla da ona feda et. Bu şekilde o verdiği avın binlerce mislini karşılık olarak al.

Müridin avlanması tilkicesine olur. İnatçı sırtlan ölü hayvan avlar.

Onun önüne ölüyü getirsen o ölü dirilir, bostana dökülen gübre mahsülü geliştirir.

Daha sonra Mevlânâ aslanı, kendi çıkarı ve nefsinin doyurmak için çekinmeksizin başkalarını feda edebilen bir düşman, zalim bir hakim ya da tilki gibi hilekâr müridi aracılığı ile safdil mü'minleri mertebelerinden ayıran, yırtıcı tabiatlı, kemale ermemiş müşhidlere benzetmiştir. Bunların, maddî güçleri yanında manevî güçleri eksik olduğundan, hilekârlıkta kendilerinden üstün olanlara yenilmekten, aldatılmaktan kaçınamazlar.

Hikâyede aslan, her türlü güce sahip olduğu halde, herhangi bir zayıflık anında kendinden her bakımdan aşağı düzeyde bulunan bir kimseye muhtaç olan bir kişi gibi düşünülerek insanların daima birbirlerine ihtiyaçları olduğu şeklinde ahlâkî bir sonuca varmak da mümkündür.

24 s. 150, beyit 2340.

25 s. 150, beyit 2346-49.